

“-Duhcan/-Dükcen Soña/Sora” ZARF FİİLİ ÜZERİNE

Mehmet Dursun ERDEM*

ÖZET

Bu makalede -duhcan/-dükcen soña/sora zarf-fiil eki incelenecektir. Asarcık, Kavak, Havza ve Ladik ilçelerinde yapılan derleme ve anketler sonucunda, bu zarf-fiilin bölgede yaygın olarak kullanıldığını gördük. Makalede ilk olarak bu zarf-fiilin yapısal özellikleri anlatıldıktan sonra Anadolu ağızlarındaki benzer zarf-fiiller ortaya konulacak ve işlevleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Zarf-Fiil, Zaman Zarfı, Anadolu Ağızları, Şekil Bilgisi, Dilbilgisi.

ABSTRACT

In this article -duhcan/-dükcen soña/sora gerund has been investigated. After examining the results of questionnaires and collections carried out in Asarcık, Kavak, Havza and Ladik towns of Samsun province, it has been seen that these gerund are common. Having given the structural features of these gerund, it will be determined the similar gerund in Anatolian dialects, and studied their functions.

Key Words: Gerund, Adverb of Time, Anatolian Dialects, Morphology, Grammar.

1. Giriş:

Zarflar, bir hareket veya oluşu diğer bir hareket veya oluşla belirlemek için kullanılan kelimelerdir.¹ Anadolu ağızlarında, yazı diline oranla pekçok zarf-fiil şekilleri bulunur. Bunlardan biri de -duhcan/-dükcen soña/sora zarf-fiilidir. Bu zarf-fiil eki için, yazı dilindeki “-DiktAn/-DUktAn sonra” zarf fiilinin ağızlardaki tam karşılığıdır diyebiliriz.² Bu ekin, yoğun olarak Samsun ilinin Asarcık-Kavak-Havza ve Lâdik ilçeleri ağızlarında kullanıldığını gördük.

Biz bu makalemizde -duhcan/-dükcen soña/sora zarf-fiilinin yapısal özelliklerini inceledikten sonra, derlenen metinlerdeki malzemenin imkân verdiği ölçüde ekin işlevlerine de değineceğiz. Ayrıca bu ekin işlevlerini incelerken,

* Arş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniv., Fen-Edeb. Fak.

¹ Efrasiyap GEMALMAZ, **Erzurum İli Ağızları I**, Atatürk Ü. Yay., Erzurum 1978, s. 339.

² “-DiktAn/-DUktAn sonra ” zarf-fiili hakkında daha geniş bilgi için bk. Ayfer AKTAŞ, *-DiktAn/-DUktAn Sonra Zarf-Fiili Üzerine Bir Araştırma*, **Türk Dili**, S. 597, TDK Yay., Ank. 2001, s. 257-264.

-duhcan/-dükcen soña/sora zarf-fiili ile ilgili yaptığımız çeşitli anketlerden ve soruşturmalardan da yararlanacağız.

2. -duhcan/-dükcen soña/sora zarf-fiilinin yapısal özellikleri:

Banguoğlu, “-DIktAn/-DUktAn sonra” zarf-fiilini *sonralık zarf-fiilleri* olarak adlandırmaktadır.³ Anadolu ağızlarına bakıldığında sonralık zarf-fiil şekillerinin oldukça çok olduğu görülür.⁴

-ana sorna

gonuşana sorna döner gelüller>Konuştuktan sonra döner gelirler (EYA-MS, 211)

-andan sorna/sora

onu nişannāandan sorna var, gēdiyiler>Onu nişanladıktan sonra var(ıp), giyorlar (EYA-MS, 257)

asger yatandan sorā aldım beş gişi acıhgöz neferlerden>Asker yattıktan sonra aldım beş kişi açığöz neferlerden (EYA-MS, 243)

-dihdan/-dikden sorna

gaptan da yedi deniz geçdihdan sorna bunu bi adaya bırakıp dönüydü>Kaptan da yedi deniz geçtikten sonra bunu bir adaya bırakıp dönüyor. (EYA-MS, 253)

-dukdan/-düyhden sorna

duzını atarsın, ondan sorna da bişdukden sōra, soğur>Tuzunu atarsın, ondan sonra da piştikten sonra, soğur. (EYA-MS, 315)

ingilizler çekilip gētdiyhden sorna mütareke yaptılar>İngilizler çekilip gittikten sonra mütareke yaptılar (EYA-MS, 233)

-enden sorna

cumhuriyet ilan edilenden sonna memleket oldu>Cumhuriyet ilan edildikten sonra memleket oldu. (EYA-MS, 218)

-den/-dan sorna

uni elenden sornâ suyi gatırlar mı?>Unu eledikten sonra suyu katarlar mı? (EYA-MS, 256)

³ Tahsin BANGUOĞLU, *Türkçenin Grameri*, İst. 1974, s. 436.

⁴ Örnekler için başvuru eserler: **AA-MA**: Mehmet AYDIN, *Aybastı Ağzı*, Marmara Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İst. 1992; **MİA-CG**: Cemil GÜLSEREN, *Malatya İli Ağzları*, TDK Yay., Ank. 2000; **EYA-MS**: Mukim SAĞIR, *Erzincan ve Yöresi Ağzları*, TDK Yay., Ank. 1995; **AsA-MDE**: Mehmet Dursun ERDEM, *Asarcık Ağzı*, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sansun 2001.

ondan sona öte beri aldım>Ondan sonra öte beri aldım (AA-MA,147)

-mahdan sora

orıya gédince èpèyi bir çarpışmahdan sora, otuz gişi zayıat verdik>Oraya gidince epeyi bir çarpıştıktan sonra, otuz kişi zayıat verdik (EYA-MS, 243)

-andan/-enden sonra

süzenden soyna ununu şekerini koyuyuh>Süzdükten sonra ununu şekerini koyuyoruz (MİA-CG-268)

-dıym soyna

gahdıym soyna dedi ki işte gendi gendine gel, haddini bil >Kaktıktan sonra dedi ki işte kendi kendine gel, haddini bil (MİA-CG-269)

Görüldüğü gibi -duhcan/-dükcen soña/sora zarf-fiilinin yanında bir çok sonralık zarf-fiil şekilleri karşımıza çıkar.

-duhcan/-dükcen soña/sora zarf-fiilini yapısal olarak duh-ca-n olarak ayırabiliriz. -dik/-dik sıfat fiilinin üzerine, eşitlik eki -ca/-ce gelmiştir. Protez bir ses olan “n” sesi ise pekiştirici unsur görevindedir. Nitekim Anadolu ağızlarında pekiştirici unsur olarak zarf-fiillerin üzerine gelen birçok ek vardır.⁵ -dik/-dik sıfat fiilinin⁶ “sonra”lı şekillerinin yanında, ağızlarda bazı eklerle genişletilerek birçok durumda zarf-fiil olarak kullanıldığını görüyoruz.⁷ Yine yöre ağızında bu zarf-fiilin iyelik birinci tekil şahıs eki almış şekilleri de karşımıza çıkmaktadır: -duhcam/-dükcem< -duh-ca-m/-dük-ce-m. Anadolu ağızlarında, zarf-fiillere bazen iyelik şekillerin geldiğine şahit oluruz.⁸ Aynı durum bu ek için de geçerlidir. İş yapan birinci tekilse, zarf-fiilin sonuna iyelik birinci teklik şahıs eki gelir. Derlediğimiz metinlerden, anket ve soruşturmalarımızdan tespit edebildiğimize göre bu ekin üzerine sadece birinci tekil şahıs iyelik eki gelmekte, diğer iyelik ekleri ise kullanılmamaktadır.⁹

⁵ bk. Leylâ KARAHAN, Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-Fiil Ekleri, Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ’a Armağan, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ank. 1996, s.207.

⁶ -dik/-dik sıfat fiili bütün Anadolu ağızlarında muhtelif şekillerde isim, sıfat, hareket ismi ve zarf olarak en sık oranda kullanılan sıfat fiil ekidir. Daha geniş bilgi için bk. Ahad ÜSTÜNER, Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiil Ekleri, TDK Yay., Ank. 2000, s. 96.

⁷ bk. Bk. Leylâ KARAHAN, Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-Fiil Ekleri, Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ’a Armağan, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ank. 1996, s.223-225; Necati DEMİR, Ordu İli ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ank. 2001, s. 154-155; Sadettin ÖZÇELİK, Urfa Merkez Ağzı, TDK Yay., Ank. 1997, s. 112-133.

Bu sıfat-fiil eki Eski Anadolu Türkçesinde de üzerine çeşitli ekler olarak zarf-fiil görevinde kullanılmıştır. -dUkdA, -dUk+iyelik+dA gibi. bk. Gürer GÜLSEVİN, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, TDK Yay., Ank. 1997, s. 127-128; Yine bu ekin Karahanlı Türkçesi döneminde üzerine bulunma hali eki olarak zarf-fiil görevinde kullanıldığını görmekteyiz. bk. Necmettin HACIEMİNOĞLU, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ank. 1996, s. 175.

⁸ Efrasiyap GEMALMAZ, age, s. 204.

⁹ Bu konuda Türkologların görüşleri farklıdır. Gemalmaz “m” türemesini birinci teklik şahıs iyelik eki olarak yorumlarken (GEMALMAZ, age, s. 204), Ercilasun, bu ekin analogik bir yolla

urdan geçdükcem soña rahat etdim>(ben) Oradan geçtikten sonra rahat ettim.

misir ununu eledükcem soña yēmē yaptım>Mısır ununu eledikten sonra yemeği yaptım.

deriyi gecdükcem soña talliya vardım>Dereyi geçtikten sonra tarlaya vardım

orā ğırduhcam soña şöle bi bahdım>Orağı kırdıktan sonra şöyle bir baktım.

Bu zarf-fiil, kullanıldığı cümlede yan cümlenin önceliğini, temel cümlenin ise zamanca sonralığını ifade eder. Yani yan cümledeki iş, oluş ve hareket temel cümleye nazaran daha önce meydana gelmiştir. “-DIktAn/-DUktAn sonra” zarf-fiili için de aynı kural geçerlidir. Bu durumda, bu iki zarf-fiilin, şekil olarak farklı olsalar da temelde kullanılış amaçlarının aynı olduğu görülmektedir.

-duhcan/-dükcen soña/sora: çocuk olduhan soña böyüye

-DIktAn/-DUktAn sonra: çocuk olduktan sonra büyüyor

Görüldüğü gibi her iki kullanımda da çocuğun olması önce, büyüme süreci ise daha sonra olmaktadır. Yani her iki cümlede de bir sonralık kavramını açıkça görüyoruz.

-duhcan/-dükcen soña/sora zarf-fiili, birinci tekil şahıs anlatımlarında üzerine iyelik birinci tekil şahıs aldığı için, özneyi kolaylıkla fark ederiz.

deriyi gecdükcem soña talliya vardım>dereyi geçtikten sonra tarlaya vardım, cümlesinde temel cümleye bakmadan işi yapanın birinci tekil şahıs olduğunu anlıyoruz. Bu kullanımda yan cümlede ve temel cümlede işi gören hep birinci tekil şahıstır. Bu istisna haricinde -duhcan/-dükcen soña/sora zarf-fiili üzerine herhangi bir iyelik almadığı için özneyi, ancak temel cümleye bakarak bulabiliriz.

orada ğızı geri verdükcen soña gidiye>Orada kızını geri verdikten sonra gidiyor.

Bu cümlede işi yapanın üçüncü tekil şahıs olduğunu ancak temel cümleye bakarak bulabiliriz. Eğer yan cümlede işi yapan farklı ise, bu mutlaka şahıs zamiri veya bir isimle belirtilmelidir.

çocūñ ğırhı çıhduhcan soña davetini verülle>Çocuğun kırkı çıktıktan sonra davetini verirler.

oluşturduğunu söyler (ERCİLİSUN, **Kars İli Ağızları**, TDK Yay., Ank. 1983, s. 141). Karahan ise, bu ekin Eski Türkçedeki kuvvetlendirme edatlarından -ma/-me'nin bir kalıntısı olabileceği görüşündedir (KARAHAN, **age.**, s.212). Ekin derlediğimiz örneklerde anlam olarak iyelik 1. tekil şahısı ifade etmesinden dolayı, biz incelememiz esnasında Sayın Gemalmaz Bey'in görüşünü esas aldık. Ancak bu konu araştırılması gereken bir konudur.

3. -duhcan/-dükcen soña/sora zarf-fiilinin işlevleri:

Sözü edilen yöre ağızlarında yoğun olarak kullanılan *-duhcan/-dükcen soña/sora* zarf-fiilinin işlevsel özelliklerini örneklerle şu şekilde inceleyebiliriz:

1. Temel işlevi cümlede sonralık bildirmektir. Bu ek hangi görevde ve işlevde kullanılırsa kullanılsın, cümleye daima bir sonralık ilgisi katar. Ekin göreceğimiz diğer işlevlerinde de semantik olarak öncelikli unsur sonralık işlevidir.

böylece u gırhı da yapduhcan soña dāvetini>Böylece o kırkı da yaptıktan sonra davetini (verirler). (AsA-MDE-118)

urumlar galhduhcan soña oriya türkler yelleşdi>Rumlar kalktıktan sonra oraya Türkler yerleşti

ğafğasyadan geldukcen sora boriya yelleşdiler>Kafkasyadan geldikten sonra buraya yerleştiler.

Bu üç örnekte de görüldüğü gibi, temel cümlede asıl bildirilmek istenen yargının daha sonra olduğunu görüyoruz. İki olay arasında bir öncelik ve sonralık söz konusudur. Asıl belirtilmek istenen temel cümledeki yargı, yan cümledeki yargıdan daima sonra olur.

2. Temel cümlenin oluş sebebini bildirir.

işde canı çıhduhcan soña apelyeye verürük>İşte canı çıktıktan sonra hoparlöre veririz.

ölü gömuldukcen soña hocalar ğuran ohullar>Ölü gömüldükten sonra hocalar Kuran okurlar

Bu cümlelerde bir şarta bağlı olarak sebep anlamı gözümüze çarpar. Hoparlörde ezanın okunması veya hocaların Kuran okuması yan cümlelerdeki olayların olmasına bağlıdır. Temel cümledeki yargının gerçekleşebilmesi, ancak yan cümledeki yargının meydana gelmesiyle mümkündür. Ayrıca bu tür örnekler *-inca/-ince* zarf-fiilini bize hatırlatıyor:

İşte canı çıkınca hoparlöre veririz

Ölü gömülünce hocalar Kuran okurlar

3. Yan cümle, temel cümle için bir başlangıç noktası teşkil etmektedir.

kóprü yapulduhcan sora boulan yoh>Köprü yapıldıktan sonra boğulan yok.

Bu cümlede *-duhcan/-dükcen soña/sora* zarf-fiili bir başlangıç bildirmektedir. Köprünün yapılışı bir başlangıçtır. Bu fiilden sonra, artık o ırmakta boğulan olmamıştır. Banguoğlu bu tür zarf-fiillere başlangıç zarf-fiilleri

demektedir.¹⁰ Yine yan cümlelerin bir başlangıç noktası olup, temel cümlelerin sürekliliğini gösteren örnekler de mevcuttur.

çocuh olduhcan soña böyüye>Çocuk olduktan sonra büyüyor.

Çocuğun doğduktan sonra büyümesi bir sürekliliktir. Burada yan cümle bir başlangıç noktasını göstermektedir. Temel cümle ise bir sürekliliği bildirir.

4. Yapılan fiilin zaman içinde tekrarlandığını gösterir.

ğavā gitdükcem soraları ua ūrarım>Kavak’a gittikten sonra ona uğrarım
>Kavak’a her gidişimde ona uğrarım.

Soruşturmalarımızı yaparken karşılaştığımız bu kullanım ilgi çekicidir. -duhcan/-dükcen soña/sora zarf-fiiline, -ları üçüncü çoğul şahıs iyelik eki, pekiştirme işleviyle eklenerek fiile devamlılık ve zaman içinde tekrar anlamı kazandırır.

5. Bu zarf-fiil izleme zarf-fiili görevinde de kullanılır.

goyunnar doyduhcan soña bi gōzel su içeller>Koyunlar doyduktan sonra bir güzel su içerler.

Koyunların doyması ve su içmesi birbirini takip etmekte ve birbirini izlemektedir. -DiktAn/-DUktAn sonra zarf-fiilinin karşılaşılan belirgin işlevlerinden birisi de izleme zarf-fiili oluşlarıdır.¹¹ Bu kullanım doğrultusunda görev ve işlev olarak -DiktAn/-DUktAn sonra zarf-fiili ile -duhcan/-dükcen soña/sora zarf-fiili arasında kullanım ve görev olarak bir eşdeğerlik söz konusudur. -duhcan/-dükcen soña/sora zarf-fiilinin sonralık görevinden başka en yaygın kullanımı izleme zarf-fiili olarak karşımıza çıkar.

6. Gelecekteki bir eylemi belirtmek.

eve gitdükcen sora daha gelmicēmiş>Eve gittikten sonra daha gelmeyecekmiş.

Bu cümlede olay gerçekleşmemiştir. Gelecekte yapılması tasarlanan bir düşünce anlatılmaktadır. Bu cümlede aynı zamanda şart ve izleme anlamı da görülmektedir. Eğer fâil eve giderse bir daha gelmeyeceğini bildiriyor. Buradan -duhcan/-dükcen soña/sora zarf-fiilinin tasarlama anlamını da taşıdığı anlaşılıyor. Gelecekle ilgili tasarımlar bu yolla da anlatılabilir.

7. Zaman olarak geçmiş, şimdi ve gelecek zamanı kapsayan anlamda da kullanılır.

ēnsan evlendükcen sora çoh deişiyē>İnsan evlendikten sonra çok değişiyor.

¹⁰ BANGUOĞLU, *Türkçenin Grameri*, İst. 1974, s. 434.

¹¹ BANGUOĞLU, *age*, s.436.

Burada yan cümle başlangıç görevinde bulunmaktadır. Temel cümlede ise eylem, bu başlangıç noktasında başlamış, şimdi devam etmekte ve gelecekte de bu süreç devam edecektir.

Sonuç:

Bu araştırmamızda başta Asarcık olmak üzere, Kavak, Lâdik ve Havza ağızlarında karşımıza çıkan *-duhcan/-dükcen soña/sora* zarf-fiili incelenmiştir.

a) *-duhcan/-dükcen soña/sora* zarf-fiili, daha önce gerçekleşen bir yargıyı yan cümle haline getirerek daha sonra gerçekleşen temel cümle yargısına bağlamaktadır.

b) Yan cümlelerin zamanı belirli geçmiş zaman olarak karşımıza çıkar, ancak zaman belirleyicisi temel cümledir. Bazen temel cümlelerin gelecek zamanı ifade etmesi sebebiyle, yan cümle daha gerçekleşmemiş bir yargıyı bildirebilir. Temel cümlelerin zamanı genellikle geçmiş zamandır. Bunun yanında gelecek, geniş ve şimdiki zaman da kullanılmaktadır. Zaman olarak geniş bir kullanım alanına sahip olan *-duhcan/-dükcen soña/sora* zarf-fiili, ağızlarda daha çok geçmişte yaşanan olayları anlatırken kullanılır. Bunun yanında örnekler de görüldüğü gibi genel geçer yargıları anlatırken de karşımıza çıkar.

c) *-duhcan/-dükcen soña/sora* zarf-fiili üzerine birinci tekil şahıs iyelik eki almaktadır. Bu durumda yan cümlelerin ve temel cümlelerin öznesi birinci tekil şahıs olur. Bunun dışında yan cümleden özneyi belirlememiz mümkün değildir. Özneyi bulabilmek için temel cümleye bakılır. Eğer yan cümleyle temel cümlelerin öznesi farklı ise, bu durum, öznenin ismiyle veya zamirle muhakkak belirtilmesi gerekir. Bu tip cümlelerde, özne olarak çoğunlukla üçüncü şahıslar bulunur.

ç) *-duhcan/-dükcen soña/sora* zarf-fiilinin temel işlevinin sonralık bildiren bir zarf-fiil olduğu görülmüştür. Bunun yanında, başta izleme olmak üzere, başlangıç, şart, süreklilik, tekrar, tasarlama gibi birçok kullanımlara sahiptir. Ancak bütün bu kullanımlarda ağırlıklı olarak öne çıkan *sonralık* kavramıdır.

d) Bunların yanında zaman olarak *-duhcan/-dükcen soña/sora* zarf-fiili daima bitmişliği bildirir ve bir zaman noktası ile yan cümleyi sınırlar. Olay temel cümledeki olaydan daima önce olmak zorundadır.